

בכורי תועלת

'התועלת והתושיה המושגות מפעולה היא [...] הנחת אשר ישיגו כל נבוני דבר [...] החדוה והגיל אשר ימצאו גם המה"¹

משה פלאי

דוד פרידלנדר. הכרוז נדפס בחלקו גם ביידידיה ב־1818.⁸ ככל הידוע לא הצליחו להגשים את תכניתם.

על אותה תכנית דיווח אברהם מאיר הברמן, ופרסם כרוז דומה, אך בעברית, בכותרת "קול קורא", בלי סימוכין ביבליוגרפיים למקור הפרסום. הכרוז נדפס בתמוז תקע"ח (1818) בחתימת בישענטהאל והיינעמאן הנזכרים לעיל, ובו הודעה על התכנית להוציא את "מבחר המאסף". נמסר כי תהיה זו אנתולוגיה של החומר הטוב ביותר מתוך שבעה הכרכים הראשונים של המאסף, ונוספה לו "תוספת המאסף" עם חומר שטרם נדפס מאת סופרים חיים או שמתו וכן חומר נדיר מספרים עתיקים, כמנהג עורכי המאסף.⁹ התכנית לא התגשמה, קרוב לוודאי, אך ברור שהיה עניין רב בחידוש כתב העת גם בשנת 1818, שבע שנים לאחר הפסקת הופעתו וכשנתיים לפני הוצאתם לאור של **בכורי תועלת ובכורי העתים**.

השאיפה לחדש את המאסף הייתה קיימת גם בסוף שנות העשרים, בעת הופעתו של **בכורי העתים**. בתקפ"ט (1929) פרסם רפאל פירשטנטהל את המאסף לשנת תקפ"ט וכעבור שנים הוציא מאיר הלוי לטריס מהדורה חדשה של כרך א של המאסף לשנת תקמ"ד.¹⁰ שני ניסיונות שלא מומשו לחקות את כתב העת המאסף נותרו בכתב יד. החוקר וולטר רול חשף ניסיון להוציא את המאסף בקאסל בשנת 1799; היה זה גיליון בן כ־72 עמוד שנמצא בכתב יד ולא ראה את אור הדפוס.¹¹ כמו כן מצאתי בספריית רוזנטליאנה כתב יד של כתב עת בשם **כתר תורה**,¹² המאסף, שלא פורסם, מן השנים תקע"ה-תקע"ו (1815-1816), מאת מחבר שאינו מוכר.¹²

חברת תועלת באמסטרדם

הופעתה של ההשכלה בהולנד נקבעה בדרך כלל לשנות התשעים של המאה השמונה-עשרה והיא נמשכה עד שנות השלושים של המאה התשע-עשרה.¹³ בשלב השני של השכלת הולנד, בעשור השני של המאה התשע-עשרה, החל בשנת תקע"ד (1814), התחילה קבוצת משכילים קטנה להתאסף באמסטרדם בשבתות אחרי הצהריים כדי לעסוק בלימוד

מאחורי הופעתו של **בכורי תועלת**, כתב העת של ההשכלה העברית באמסטרדם,² שיצא לאור בשנת תק"פ (1820), נמצא סיפורה של קבוצת משכילים שהקימה את חברת תועלת בשנת 1815. מבחינת מסוימות הסיפור מתקשר עם פעולתה של ההשכלה בראשיה בגרמניה,³ כהמשך למרכז הגרמני שפסק וחדל מלפעול, וכך נוצרת זיקה של המשך המפעל העיקרי של השכלה זו, דהיינו המשך לכתב העת המאסף, שפסק להופיע ב־1811, ומעין ניסיון לחדש אותו. מבחינות אחרות האוריינטציה האופיינית לקבוצה זו ולכתב העת שהוציאה מתונה יותר ונושאת אופי מסורתי בהשוואה למגמות התוקפניות של ההשכלה הגרמנית, במיוחד בדור שאחרי האבות המייסדים.

על חברת תועלת וכתביה פרסמה פאולה טוינהאוט־קינינג מאמר מקיף. מאמרה מנתח את ההשכלה באמסטרדם בשלביה השונים, בוחן את פעולות חברת תועלת ומסווג ומפרט את החומר שנדפס בכתבי העת של החברה, לראשונה בתק"פ, כאמור, ב**בכורי תועלת**, וכעבור חמש שנים בכתב העת **פרי תועלת** (תקפ"ה, 1825).⁴ כמו כן אוזכרו כתבי העת הללו ברשומותיהם של היסטוריוני הספרות העברית, לעתים בהקשר להערכת עורכם של שני כתבי העת הללו, שמואל מולדר, כסופר עברי.⁵ כמו כן כתבה מנוחה גלבווע על כתב העת **בלקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה**.⁶

הרקע להופעת כתבי העת העבריים – השאיפה לחדש את המאסף

לאחר הפסקת הופעתו של המאסף החדש בשנת 1811, רצה ציבור המשכילים לחדשו.⁷ עדות לכך מצאתי לפני שנים אחדות בספריית המדינה בברלין בכרוז בשפה הגרמנית אשר חיברו אותו המשורר משה בישנטל וירמיה היינמן, עורך יידידיה, והופץ בשנת 1818. הם הודיעו בו כי בתכניתם להוציא לאור מבחר ספרותי מתוך המאסף. לפי התכנית, האנתולוגיה הייתה אמורה לכלול שני חלקים: האחד "מבחר המאסף" והשני "תוספת המאסף". לשם הדגמה הביאו שיר בעברית מאת יואל ברי"ל ותרגום אידיליה מאת סלומון גסנר בידי

תוכן המחברת.

א	עלה א	שיר התלה לקיאל הנער בתורתו בן י"ג שנה, למסורף
ב	עלה ב	חיים סרוויץ בלונדון
ג	עלה ג	שיר על רות טרה וטרה טרה העגולה, להמקוק
ד	עלה ד	כבודל מס' פלטה מחונטל רבתי כ"ע
ה	עלה ה	הגיון לב משביל על חיו בני תבוחה, לכנ"ח סמואל
ו	עלה ו	מולד
ז	עלה ז	דכוי טוסר השכל על גרל יקרה לב טחור ורוח נכון
ח	עלה ח	בקרב אדם, לכנ"ח מסה להכנסתי
ט	עלה ט	קינת ישרון על טות בת עזר המלך ברטניא, למס'י
י	עלה י	חיים סרוויץ
יא	עלה יא	ההלה ה' ונענה נפלאותיו לבני אדם, לכנ"ח סמואל
יב	עלה יב	מולד
יג	עלה יג	מכתב לבעלי חברת תועלת
יד	עלה יד	מכתב להחברה, מלת סיקר זון לסייער
טו	עלה טו	הטובה על האגרת הקדושה, לכנ"ח סמואל מולד
טז	עלה טז	שכר תם וראת ישר כי אהרית לאיש שלום, לכנ"ח
יז	עלה יז	מולד קאסטר
יח	עלה יח	רכסו בני איש וקטאתם, לכנ"ח אלכסנדר על
יט	עלה יט	קינה שפך לבי, לכנ"ח יוסף סענל והמכה בניטינס
כ	עלה כ	שיר נאה על טרה החנופה, למסורף פלטה מחונטל
כא	עלה כא	רבתי כ"ע

וכך, בשנת תק"פ הופיעה החוברת **בכורי תועלת**. בשער הכרך נדפס: **"בכורי תועלת** חיבור כולל שירים, מאמרים למודים, ומכתבים אשר נחברו ונאספו יחד על ידי אנשי חברת **תועלת**. אמסטרדם ה' תק"פ". נוסח השער קרוב לנוסח שער **המאסף**, בשינויים קלים, ואל נכון הכוונה הייתה לרמוז על כתב עת ההולך בדרכו של **המאסף**, אף כי אינם מציינים זאת במפורש.¹⁷ העורך היה שמואל מולדר (1792-1862), מחנך עברי ופעיל השכלה, שיסד את חברת **תועלת**, ושמו חתום על מאמר העורך, "מבוא", יחד עם שמותיהם של ראשי החברה משה לאהנשטיין ואלכסנדר טל. מולדר היה פעיל בחינוך היהודי באמסטרדם כמפקח על בתי הספר היהודיים ומנהל סמינר יהודי.¹⁸ מלבד **בכורי תועלת** הוא ערך, כעבור חמש שנים, גם את **פרי תועלת**, אף הוא מטעם חברת **תועלת** ותרם לשני הפרסומים מאמרים ושירים. שירו הידוע והחשוב הוא פואמה היסטורית בשם **ברוריא בת רב חנינא בן תרדיון** שנדפסה בכתב העת השני של השכלת אמסטרדם, **פרי תועלת**, ויצאה גם כספר נפרד.¹⁹ כמו כן פרסם שירי הזדמנות, והם שירים לעת מצוא, שנדפסו בנפרד.²⁰

עברית ותנ"ך. ב-1815 הם החליטו לייסד אגודה תרבותית שנקראה "חברת תועלת".¹⁴ בתקע"ז (1817) הם פרסמו בדפוס קונטרס בן 24 עמוד בשם **קצור רשומי האסיפות לחברת תועלת**, "חג תקופת שנה השנייה להקמתה",¹⁵ ובו תקציר ההרצאות והדיונים שהתקיימו באספות החברה ומידע על מספר החברים (מ-15 ל-27 בשנה הראשונה). החוברת מוסרת פרטים על השימוש בספרי לשון שפרסמו המשכילים הקשורים למרכז הגרמני, כגון ספרו של יהודה ליב בן זאב **תלמוד לשון עברי** או הספר **מסלול בדקדוק לשון הקודש** (לחיים קסלין) (שם, עמ' 9), וכן קריאת **"המאסף לשנת תקמ"ו ותקמ"ח"** ברצותם "לשמוע חכמות וידיעות ותולדת לאום ולאום [...] ובספורי קורות העתים ותולדת גדולי ישראל השתעש[ע]נו" (עמ' 10).

הופעת כתב העת בכורי תועלת (תק"פ)
 משעוצבה מסגרתה של חברת **תועלת** והורחבו פעולותיה, קיבלה החברה החלטה לצאת לציבור הרחב ו"להביא ראשית בכורי פרי אנשי החברה על מכבש הדפוס למען ימצאו ביד כל דורש חכמה ומדע".¹⁶

מגמותיו המשכיליות של **בכורי תועלת** הן אפוא התועלת השימושית הנקנית לקורא ויחד עמה ההכרה האמיתית וכן ההנאה האינטלקטואלית והתענוג האסתטי. האידאולוגיה המשכילית מובעת פה בצמצום, אך נוסח הדברים מציין שאנשי החבורה "שוקדים להפיח רוח דעת ויראת ה' בקרב אחיהם" (עמ' [4]). המונח "רוח דעת" (ראו הגדרתו למונחים אלה בעמ' קלו, ל) הוא כללי מאוד מבחינת משמעותו המשכילית וכוונתו לידע, לידיעה ולהבנה, אך בוודאי התוספת "ויראת ה'" מציינת את האמונה – הגישה המסורתית כלפי היהדות. המשכיל אינו בא להציע פשרה בין חכמה ליראה או להדגיש כי אין ניגוד ביניהן כמשכילים אחרים בהשכלת ברלין. באופן טבעי הוא רואה את שילוב הדעת עם יראת ה'.

שירים

בעקבות **המאסף**, המדור הראשון ב**בכורי תועלת** הוא מדור השירים. התפרסמו בו 12 שירים, מחציתם מעטו של שמואל מולדר עצמו. אופייני לכתיבתו הפיוטית השיר "נאם חברת תועלת ביום שלחה ראשית בכורי אדמתה לשוט בארץ ולהתהלך בה"²⁵. זה שיר לא מחורז שקרא שמואל מולדר, ראש הוועד, בפגישה של חברי תועלת במלאת לחברה חמש שנים. השיר פותח במילים "עופי מחברתי עופי!" וייתכן שכוונת המחבר להוצאתו לאור של **בכורי תועלת**.

השיר מכריז על מגמתם של חברת תועלת ושל כתב העת, "שימי כבוד לתכלית מיסדי / ובלאמים תספרי מגמתם": "לשבר דלתות הבערות", להקים "כס לגברת הלשונות / שנות גאלתה אתי: / בה ממוסר החכמה נפלאות אביטה / ובחקקות אל אשתעשע כל היום". משכילי אמסטרדם בשנת תק"פ חתרו למלחמת חורמה בבערות, ב"אולת" וב"פתיות", להחזרת עטרת הלשון ליושנה ולגאולתה, תוך שימת דגש על מוסר החכמה וחוק האל (מצוות היהדות?). הייתה זו השכלה מתונה מובהקת שמטרתה כלליות ופשטניות, כולל עידוד השימוש בלשון העברית, ואלה שלובות ביהדות מסורתית.

מולדר נדרש להכללות פשטניות שפל משכיל מתון שמח לאמצן. הוא ביסס את שירו על האינטרסטיקטואליות המקראית, כגון "מן גערתם שטני דעת ינוסון" וגייס את כוחות הטבע המודרכים על ידי האל לתיאור מלחמת הדעת באיוולת ובבערות, הגורמת ל"שמי עליון" להיראות "בעצם טהרם". השיר השלים את הרצאתו של מולדר, "בן פרת עלי עין", על ייעודה של חברת 'תועלת', ועצם כתיבתו מאפיין את ההשכלה היוצרת הנשאת על כנפי השירה.

עוד נכללו בכרך שירים המזכירים לעתים כמה משירי **המאסף**, ולא דווקא הטובים שבהם. כאמור, העורכים הדפיסו שני שירים של שלמה דובנא המנוח: שיר קלישאי אחד "על רוע מדת הגאווה, וטובת מדת הענוה"²⁶ ושיר נוסף "שיר נאה על מדת החנופה"²⁷. ההערכה על שיריו של דובנא לא הייתה אחידה. דעתם של עורכי **המאסף**, למשל, לא הייתה נוחה מכתובתו הפיוטית והם מתחו ביקורת על שירתו,²⁸ ואילו העורכים של **בכורי תועלת** התפארו ביכולתו הפיוטית של דובנא, שהתגורר בעירם בשנים 1767-1772 ובשנות חייו האחרונות. הם העירו בשולי השיר: "חברו, איש חי רב פעלים המצוין בראשי החרוזים, המדקדק הגדול והמשורר המופלא הנודע בשערי עירנו לשם ולתפארת". וכן היללו את דובנא בתוכן ובמבוא לכרך.

כמה מן השירים הם שירים לעת מצוא, שירי הזדמנות, שכמותם מצאו להם מקום גם בהמאסף. השירים משקפים מאורעות משפחתיים

הכותר **בכורי תועלת** מתייחס לשם החברה תועלת שיזמה את הוצאת כתב העת לאור, וכמובן רומז לאחת מן הסיסמאות האידאולוגיות של הנאורות וההשכלה – התועלת, ההיבט המועיל באופן שימושי. העורך אינו מנסה להסביר את השימוש בתיבה "בכורי" בכותר, אף כי הוא מכנה את ההחלטה "להוציא לאור בכורי פרי עשתנות דוברי מישרים" שקיבוצם יחד ייקרא **בכורי תועלת**. השימוש בתיבה "בכורי" לציון פרסום היוצא לאור כבר היה מקובל בדפוסים עבריים בהולנד, החל בכתבי העת התורניים **ראשית בכורי קציר תלמוד תורה**, שהוציא הרב יצחק למפרונטי בפרארה ב-1715, והמשכו ב**בכורי הנוך** שהוציאה חברת הנוך לנער על פי דרכו באמסטרדם בשנת 1809.²¹ וכמובן, ביכורים במובן ראשית התבואה והפרי – בהרחבה לראשית היצירה הספרותית. מולדר מציין בכותרת השיר: "נאם חברת תועלת ביום שלחה ראשית בכורי אדמתה לשוט בארץ ולהתהלך בה" (**בכורי תועלת**, עמ' קנ). ובכן, זכות הבכורה לשימוש בתיבה זו שייך למשכילי הולנד, ואפשר לשער כי שם כתב העת השפיע על בחירת השם **בכורי העתים**,²² ואחריו גם על כתבי העת האחרים שביקשו לסגל לעצמם ארשת של המשך ל**בכורי העתים**. בתוכנו היה **בכורי תועלת** כתב עת עברי לחלוטין, וכלל חומר בעברית בלבד. לא היה בו מדור לועזי או בשפת המדינה, שלא כ**המאסף** או ב**בכורי העתים** ובכתבי העת האחרים.

מאמר העורך

מאמר העורך שנדפס בראש החוברת נועד להציג את כתב העת ואת תוכנו. המאמר מתחיל כמעין דרשה על נטיית האדם מימי קדם להתאגד, לכתוב שירה לזיכרון לדורות הבאים, כלומר להשאיר עדות בכתב על מעשיו ומחשבותיו, ולהשתמש בפלאי הדפוס "לעשות ספרים הרבה" לתורה ולחכמה. כל זה נכתב כפתיחה לאזכור פעולותיה התרבותיות של חברת תועלת, ששמה לה למטרה להביא לדפוס את "בכורי פרי עשתנות" חבריה. העורך מתגאה ביצירה העברית של חברי האגודה המובאים לפני קהל שוחרי העברית, ומפנה אל המאמר בסופה של החוברת, "בן פרת עלי עין", שבו מתוארים הישגי החברה תולדותיה ופעולותיה במלאת חמש שנים לייסודה, ודיון על תכלית האדם "לפתח השכל", את הצורך ברכישת "חכמות וידיעות" ובעיקר אמונה – מטרות האגודה.

מתוך הפרסומים בחוברת מזכיר העורך במיוחד שני שירים מאת שלמה דובנא, שנפטר ב-1813, אף כי לא היה איש החברה, אך אזכורו והבאת שיריו משמשים אסמכתה לדרכם של החברה וכתב העת, והוא – משורר, מדקדק ופרשן המקרא – משמש סמן לחבורת המשכילים, כפי שהמשורר והמדקדק נפתלי הירץ ויזל עשה זאת להמאסף הראשון ב**נחל הבשור**, הפרוספקט המודיע על הופעתו של **המאסף**, וכפי שמשורר ומדקדק אחר, שלמה פאפנהיים, עשה זאת כששלום הכהן ביקשו לשלוח את הסכמתו לחידוש **המאסף** ב-1809.²³

מחבר המאמר מונה את מטרתיהם של כתב העת ושל חברת תועלת: "ראשי החברה שמו לנגד עיניהם התועלת והתושיה המושגות מפעולה זו [הוצאת כתב העת] להם ולזולתם; הנחת אשר ישיגו כל נבוני דבר [...] החדוה והגיל אשר ימצאו גם המה אשר לא שמעום מקדם, בראותם נטעי נעמנים על אדמת נכר" (עמ' [4]).

ראוי לעמוד על המינוח המשכילי ומשמעותו. התועלת, כאמור, היא ההיבט המועיל באופן שימושי, היתרון, התכלית השימושית; תושיה בשימושה בספרות ימי הביניים משמעה הכרה אמיתית, פילוסופיה או מטפיזיקה.²⁴

ניסיונות מעין אלה רווחו בכתב העת הבא, בכורי העתים. המתכונת הפיוטית שנקבעה בהמאסף כשנות דור קודם לכן נשמרה בכתב העת שיצא לאור באמסטרדם.

פרוזה: סיפורים

ניסיונות לכתוב סיפורים מתרכזים בעיקר במשלים או סיפורי מוסר, בחלקם תרגומים-עיבודים מספרות לועזית. דוד ליסויער כתב סיפור המדגים אמרת חכמה מספר משלי (טז, 32), המיוחס לשלמה.³⁴ רקע הסיפור בימי קדם: "פרדס היה לשלמה בקרן בית שמן... שלמה המלך התהלך בשדה פגע בנערה יפהפייה, תרצה, שחשק בה, והביאה אל בית המלך שתהיה לו לפילגש. תרצה לא נעתרה למלך וסיפרה לו על נפתלי, אהובה. המלך זימן את נפתלי וניסה להניא אותו מאהבתו לתרצה בכסף ובוזהב, אך נפתלי לא נענה לפיתויו גם במחיר חייו. המלך התרשם מאהבתו, ציווה להביא את תרצה, שחיבקה את אהוב לבה, וחגג את חתונתם וערך משתה מגנזי המלך. אזי "התפאר המלך על גדל חסדו, וישא משלו ויאמר: טוב ארך אפים מגבור ומשל ברוחו מלכד עיר". סיפורי מוסר ומשלי מוסר מעין אלה המדגימים ומשמישים רקע לאמרת חכמה נדפסו גם בהמאסף.³⁵

סיפור אחר עובד ממשלי הסופר והתאולוג הגרמני פרידריך אדולף קרומוכר (Krummacher, 1767-1845), ואף הוא מתרחש בימי קדם, בזמן גלות בבל.³⁶ אורי, שהיה ירא אלוהים, סבל ככל אחיו מעול הבבלים ומחמת הסבל התחיל לחשוב "מזמות שוא על ה' ועל משיחו". הוא התלונן על ה' על אשר עזב את עמו, וחירף וגידף את אביו בשמים וחדל להאמין בתשועת ה'. ה' הפיל עליו תרדמה, ובחלום הלילה חלם כי הוא חוזר למקומו בבית לחם יהודה, יושב שאנן על אדמתו וסבור כי בא הקץ לתלאותיו. אך לפתע התרגשו עליו אסונות בזה אחר זה. והנה הקיץ משנתו וראה את אשתו וילדיו שאננים לידו וכי הוא עודנו בבבל. "ותהי רוח אחרת עמו", ומעמקי לבו שמע את "רעיון ה'": "אורי! אורי! החלום הזה אשר חלמת, אלהים שמהו לנגד עיניך, למען לא תהגה עוד, קצרה יד ה' מהושיע, כי אין עזר בלעדי ה'." [...] בה' תשים מבטחך: כי הוא תחת צל כנפיו יקחך [...] חזק ואמץ אל תירא כי לא יעזבך". הוא חוזר בתשובה, "והאמין אורי בה' ויחשבה לו צדקה". הסיפור מסתיים בסוף טוב: "ויהי אחרי הדברים האלה, ויצו כורש מלך בבל [...] על בני ישראל לאמר: איש איש אל ארצו ואל משפחתו ישוב" (עמ' קל).

בראש הסיפור נדפס, כמוטו, הפסוק באיוב לג, 16-18: "בחלום חזיון לילה, בנפל תרדמה עלי-אנשים [...] אז יגלה און אנשים [...] להסיר אדם מעשה [...] יחשך נפשו מני-שחת..."

העיבוד העברי קרוב במהותו לסיפור המשלוני המקורי של קרומוכר, שרבים ממשליו נושאים אופי מקראי, אף כי יש בו שינויים אחדים, כגון לגבי השם אורי המופיע במקור גם כאוריה ואפיונו של כורש כ"מלך בבל", שאינו במקור. הבחירה בו לעיבוד עברי מובנת משום נושאו והתקווה המובעת בו. כדי לעשותו יותר מקראי הוסיף המעבד את הפסוק באיוב, שאינו נמצא בתרגום האנגלי שבדקתי,³⁷ כתב אותו בסגנון מקראי והשתמש בדפוסים לשון מקראיים, כגון הפתיחה "איש היה על נהרות בבל, אורי שמו, והיה האיש ההוא ירא אלהים וחרד על דברו" (עמ' קכט). הסיפור בשלמותו הוא משל לקח על אמונה באל על אף הקשיים הנערכים בדרכו של האדם.

סיפור אחר, אף הוא מעובד, "שְׁמֵר תָּם וְרָאָה יֵשֶׁר כִּי אַחֲרִית לְאִישׁ

ודתיים בחייהם של חברי תועלת ואחרים. השיר הראשון היה שיר לרגל בר מצווה, "שיר תהלה לעזיאל הנער בהיותו בן י"ג שנה", מאת חיים הורוויץ, שנשלח אל התקופון מלונדון.²⁹ רבים מן השירים הללו רוחם דתית, המכירה בפלאי הבריאה ובגדולת הבורא, והמשורר מבקש את עזרת האל בשמירת פקודיו. שיר אחר הוא שיר חתונה, לרגל נישואי אחד החברים, דוד ליסויער, הפותח בנאום ברכה נמליץ של חברת תועלת מאת שמואל מולדר לרגל המאורע: "אצו שחקים ממעל להמטיר עליך ברכה ועל אשת חקך אשר בחרת" (עמ' סג), וכל הטבע משתתף בחג האהבה. בשיר עצמו נדרש המשורר לציורי האהבה הפוגעת בחצה בלבו של האהוב ומבעירה בו שלהבת, "זה החשק הבעיר בלבך החמד / קחת אילת אהבים לך לצמד / יעלת חן דדיה בכל עת ירוון!", שבהם המשורר פונה לחתן, ואילו לפני הכלה הוא משבח את "בחור כארזים יהי אלוף נעורייך [...] הן שמש החכמה תאיר מראהו / וצדקתו וישרו יאירו פניך" (עמ' סה). ומעל הכול תפילה לאל שישמע רחשי לבו ויאזין שועתו, "סגלת כל מחמדיך נפשם תרגיע / ופרי בטן יולידו עלי תוחלת!" (שם). זו שירת אהבה אישית עם נופך משפחתי. שירים אחדים הם שירי קינה, האחד למות אם המחבר,³⁰ והשני על מות הנסיכה הבריטית, "קינת ישרון על מות בת עצר המלך ברטניא", שנכתבה בידי חיים הורוויץ. לא ברור מה הרלוונטיות של קינה זו בכתב העת ההולנדי מלבד הקשר עם הכותב והשאיפה להציג את יכולתה של העברית להתמודד עם נושאים כלליים ולחרוג ממסגרת לוקלית מצומצמת ולהגיע עד מאורע מלכותי בלונדון.³¹ יש להניח כי קינה זו הוקראה לרגל המאורע. יש בה בית חוזר הנשמע כדקלום מקהלה. הקהילה היהודית מקוננת על האבדה ובד בבד מבקשת על עצמה: "ראה אלי יגון עמי / ורפה [!] נא תחלאיה; / עֲוֹנָה סלח, מנחם שלח, / אלי ישרון ובנייה" (עמ' לו).

שיר אחר מאפיין את תפיסתם הפיוטית של משכילי החברה והוא ניסיון לכתוב שיר מקראי מודרני המבוסס על פרק ח בתהילים. המבוא בפרוזה בן שישה עמודים כולל הגיגים, והשיר "בהרחבת ובאור מזמור ח' מתהלות דוד מלך ישראל" נכתבו במסגרת תחרות שקיימה חברת תועלת בין חבריה. המשורר חיים הורוויץ מלונדון, שנתבקש להיות שופט, קבע כי המחבר, שמואל מולדר, זכה בתחרות (בהערה).³² כולל המבוא, בכותרת "תהלת ה' ומעוז נפלאותיו לבני אדם", כולל הגיגים על תולדות אנוש מחטא אדם הראשון ועד מתן התורה לשם אמונה באל, שהובעה בשירת התהלים. השירה בת עשרה חלקים (עמ' מג-נה), המהללת את הבורא, מתחילה "למנצח מזמור לדוד" ומסתיימת בצייטטה "יי אדונו מה אדיר שמך בכל הארץ". זו שירה הימנונית שכמוה כתבו המשוררים הגרמנים מסוגו של הלברכט פון האלר [Haller] (1708-1777) ושדוגמתה נתפרסמה בהמאסף.³³ הסגנון מסתמך על פרפרזות המאזכרות פסוקי תהלים ופסוקי מקרא אחרים, כגון: "כחת מחפתו יוצא החרס לרוץ ארחו" (עמ' מד); "מפי עולל ויונק עוז יסדת" (עמ' מה); "מפי עוללים ויונקים יסדת עז" (עמ' מז); "מה אנוש כי תזכרנו ומרחק תיַדְעֵהוּ" (עמ' מח); "פרא למוד מדבר באות נפשו ישאף רוח" (עמ' נ); "מה אנוש אֵל! כי תזכרנו / ובן-אדם כי תפקדנו?" (עמ' נא), ועוד ועוד. היכולת הפיוטית של המשורר לשזור פסוקי מקרא בקונטקסט חדש היא התכונה הפואטית שהתבקשה כאן. השיבוץ מוכלב אל תוך שירה דומה שפל כולה המנון ושבח לאל באפותאווה מודרנית לכאורה המתגלית בכל הבריאה. הסיפור כתוב בסגנון מקראי בשימוש וי"ו ההיפוך...

"עזר כנגדם", דהיינו מגבלות של יכולת לבקש את שאיפתו, כישרון למצוא אותה, והיכולת להתענג עליה. ומעל לכול טבע בו תכונה פנימית שבאמצעותה יבחן האדם את מעשיו אם הם ישירים וצודקים על פי "ידיעתו או הרגשתו הפנימית", דהיינו מצפוננו, ועל פי "רוח מוסר" (עמ' יז). אך בחינת המוסר תגלה שאינו זהה בדתות שונות ובעמים שונים, ואף עבודת האלוהים אינה זהה ומשתנה בתולדות האנושות ובהשתנות הזמנים (עמ' כח). דבר אחד שריר וקיים ואינו משתנה, לדעתו: "תורתנו הקדושה, הדבר אשר צוה ה' לאלף דור לא הומר ולא הוחלף מיום אשר יצא מפייהו, וגם יעמוד לנצח כימי השמים על הארץ" (עמ' כט). "ממנה יזונו כל נחלי החכמה" והיא תלמדו "יראת ה'" וכיצד "לעבוד את קונו". המחבר קורא אפוא להשכלה שלובה עם מסורת לשמירת "מצותיה חקותיה ומשפטיה הישירים והתמימים", שתורמום את האדם ותדריך אותו בדרך הישר. כך נשיג "האשר האמיתי והתמידי על האדמה הזאת, ונירש אשר הנצחי לעלמי עד" (עמ' כט-ל) – ברמיזה לחיי עד מעבר לעולם הזה.

לסיכום הוא פונה לכל חברי האגודה, ראשיה, מנהיגיה ותומכיה, ומברך אותם על שקיבלו על עצמם ללכת בדרכי חברת תועלת, בשילוב "תורה וחכמה", "דעת ומוסר השכל ותבונה ויראת ה'" (עמ' ל). הוא קורא להם לחזק את "קשר אהבתנו בעבודת האמת ותמים ובחבלי אמונה [...] נאזור חלצנו להרים קרן תורתנו, נפליא עצה ונגדיל תושיה [...] אז נמצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואנשים ונפיק רצון מה'. וידרך כוכב מתועלת ויאיר אפלת ישראל הלוך ואור עד נכון היום אשר בו יוסיף ה' ידו שנית לקנות את שאר עמו, ישא נס לגוים ויאסוף נדחי ישראל" (עמ' לב). פעולת האגודה תסייע בזירוז הגאולה המקווה, לפי דבריו של ראש הוועד, הנושאים ארשת מסורתית למהדרין מן המהדרין. דרשה אחרת של חבר האגודה, זלמן הארטאנה, התפרסמה בכותרת "רעיוני מחקר על שלשה עמודי עולם, הדין, האמת, והשלום".⁴³ המחבר מנתח את אמרתו של רבן שמעון בן גמליאל בפרקי אבות א, יח: "על שלשה דברים העולם עומד, על הדין, על האמת ועל השלום". הדין משמעו משפט אמת, המקיים את הסדר החברתי, ואילו האמת, לדעתו, היא לא האמת המוחלטת, שהאדם אינו יכול לקיימה, כי אם, לפי הרמב"ם "בשמונה פרקים, האמת הממוצעת (עמ' קכא). היסוד השלישי הוא השלום ש"ימצא נחת לנפש האדם", שבאמירת האמת הממוצעת יגדיל האדם את השלום (עמ' קכה).

הנטייה הפשרנית של הדובר לגבי האמת הממוצעת סוטה מהשקפת המשכילים בגרמניה, כפי שהתבטאו בהמאסף, שטענו כי האמת ה"אמיתית" יכולה להיות בדברי היחידים ולא דווקא האמת המקובלת, וחובת היחיד לאומרה. אף הם מצטטים משמונה פרקים: אמור את האמת ממי שאמרה. המשכיל אהרון וולפסון, שהיה עורך המאסף, כתב כי "האמת תמצא רק בפי המעטים, ובפי הרבים השקר" (המאסף, ה, שיב). יתר על כן, הוסיף, "האמת יהיה רק בפי אחד לבדו".⁴⁴ ברקע מהדהדת האמרה שחזרה עשרות פעמים בפי המשכילים: "קבלו האמת ממי שאמרו", בצטטם את הרמב"ם.⁴⁵

על חברת תועלת

מאמר ארוך של שמואל מולדר, שמקורו בהרצאתו כראש הוועד, נדפס בסוף החוברת. הוא נועד לסכם את חמש שנותיו בתפקידו זה.⁴⁶ בראש המאמר נדפס שער נפרד, בכותרת "בן פרת עלי עין מחברת מודעת על-ימה הטבעו אדני חברת תועלת ומי ירה אבן פנתה; מבטן מי יצאה

שלום",³⁸ הוא סיפור מוסר שעיבוד מגרמנית על פי הממשל הצרפתי לה פונטיין בכותרת "Der edelste Mann" (האיש האציל). הסיפור מעלה את ערך האהבה ביחסי הזוג הצעיר, ידידיה ותרצה, אהבה המתגברת על כל המכשולים העומדים בדרכם. הסיפור בעיבודו של שואל [!] קאסטר, מראשי תועלת, הוקרא בפגישת החברה.

בהקדמה מסביר המעבד כי נהג לפי המקובל בחבורתם בתרגומים עיבודים: "ברצוני הרחבתי וברצוני קצרתי [...] כי זאת דרכי כל מעתיקים הכוספים לטעת שרשי המערב על אדמת הקדם למען רבות צחות שפה עבריה" (עמ' סז). ואכן, העורכים התפעלו מהצלחת המעבד "ללבוש רעיוני צפון במחלצות קדם, אף הצליח להראות להמלעיגים את גדל כח לשוננו הקדושה וכי ברב יפיה ועצמתה, יתר מהחדשות אשר מקרוב באו, מוכנה לדבר על כל רגשות נפשנו מטוב ועד רע, מעצב ותוגה אף מחדוה ונחת. המבקר". ושוב אנו נוכחים בשאיפת המשכילים מאז קהלת מוסר, השבועון המוסרני המוקדם של מנדלסון (1750), ועד המאסף, להציג את העברית כשפה מודרנית, גמישה וכתב שניתן לכתוב בה על כל מצב כבכל שפה מודרנית אחרת.³⁹ הסגנון הוא מקראי ("ויגדל הנער", "ויהי היום", עמ' ט), אך גמיש בפרוזה סיפורית המשלבת כמה קטעי דיאלוג כבמחזה. המעבד בחר בכותר מקראי על פי תהלים לז, 37.

דרמה פיוטית

סוגה אחרת שנדרש אליה אחד המשכילים מראשי האגודה, אלכסנדר טל, היא דרמה פיוטית, שלה הקדים המחבר מבוא ארוך ופרולוג, "פתשגן הכתב", המספר את סיפור הדרמה, שאף היא הוקראה בפגישתם של חברי תועלת.⁴⁰ הדרמה "רכסי בני איש וקנאתם יספר על דרך ההוה" כתובה בחרוזים אך בלא ניקוד.⁴¹ באפילוג (בכורי תועלת: קט-קי) מוסר המחבר כי הסיפור מבוסס על כתב יד בשם "תלונות בני אדם" שמסר לו חיים בינגר, מתושבי אמסטרדם ומתומכי חברת תועלת, והוא עיבדו למחזה פיוטי (עמ' קט). הדרמה מתרחשת בארץ רחוקה, "באחד האיים הרחוקים", שתושביה חיו בשלווה ושקט, ואך דבר אחד עמד להם לרועץ: "בערה בקרבם אש הקנאה לקנא איש את אחיו" (עמ' פה). ממרא, זקן חכם ובעל ניסיון, מוכיח אותם על רעתם: הבורא נתן לכל אדם את חלקו, ועליו להאמין "כי המעמד אשר השיבו ה' הוא היותר טוב לאשרו, ואיש איש באהלו שמח ישמח" (עמ' פח-פט). גם דרמה זו חותרת ללמד מוסר השכל לגבי תכונות האדם, ומלמדת כי "קשה משאול קנאה" וכי "איש איש [...] ישמח במתתו" (עמ' קט).

דרשות

בפגישות החברה נקראו יצירותיהם הספרותיות של החברים, דברי השירה והפרוזה, וגם נישאו דרשות-הרצאות מוסר והגיגים על חיי האדם, טבעו ושאפותיו. באוריינטציה משכילית, ההרצאות נועדו לבחון תופעות ומגמות בבני האדם כדי להציע את צורת החיים המשכילית האידיאלית לאלטיה זו.

אחת הדרשות נישאה בפי ראש הוועד, משה לאהנשטיין, ונדפסה בכרך בכותרת "דברי מוסר השכל על גדל יקרת לב טהור ורוח נכון בקרב אדם".⁴² המחבר מבחין בתפיסת האושר וההצלחה האנושית השונה של בני האדם. עם זאת מאחדת את כולם השאיפה "למאוס ברע ולברוח מכל נזק, ולבחור בטוב המועיל להשיג ענג ונחת" (עמ' יד-טו). יחד עם התשוקה לשאוף לאושר ולהצלחה טבע האל באדם

נמצא איש בעירנו, אשר בן ודק אפס בקצה דרכי-הלשון, לפלא נחשב בעיני רואיו, וישתוממו אליו יושבי אמסטרדם" (עמ' קמג).
דברי קינה כאלה על ההידרדרות בידיעת העברית, מעיקרי ההשכלה, נשמעו בשלהי תקופת ההשכלה הגרמנית מפי יצחק אייכל ויהודה ליב בן זאב.⁵¹

בראשית דבריו מקונן מולדר על השינוי בהנהגה של תועלת, שלפי חששותיו מציין את המגמות החדשות: "והיה כי תקראנה את חברת תועלת באחרית הימים קורות תהפוכות אשר לא טובות הנה, וענו הדברים האלה לפני לעד! כי ידעתי את מזמות איזה אנשי בלי-שם, את אשר הוגים היום, טרם אפרד עוד כראש הועד מהם, ואף כי אחרי נסוגותי אחור" (עמ' קלה). קרוב לוודאי שחברי תועלת נטו לשים דגש בחינוך על לימודים כלליים ולהחליש את לימודי הדת. לבסוף מונה מולדר אחת לאחת את פעולות החברה (תשעים אספות בימי חול ו-45 בשבתות), לימודי מקרא, יין לבנון של ויזל, שהוא פירוש למשנה, משניות, תורת כוהנים והרצאות לימודיות של ראשי החברה. הוא מציין לשבח את החברים הפעילים שעמדו בראש וניהלו את חברת תועלת במסירות (עמ' קמז-קמט).

חברים מזדהים עם תועלת

המערכת פרסמה מכתבים ומאמרים התומכים בפעולותיה. מכתב מעין זה נועד לעודד את מגמות ההשכלה של האגודה ולתמוך בפעולותיה של חברת החינוך באמסטרדם. היה זה מכתבו של קורא אלמוני ("פלאיי") שנכתב "בעלות על לב שוחרי טוב וחיפצי תושיה להרים קרן חכמה ומדע ולהפיץ מזמה בקרב אחיהם", ברמיזה לחברת המשכילים שיסדה את המאסף הראשון, וששינתה את שמה מחברת דורשי לשון עבר לחברת שוחרי הטוב והתושיה.⁵² הוא קורא במכתבו להתמיד בלימוד כתבי הקודש בגישת "דרך הפשוט", הדגשת הפשט שציינה את מגמת הפרשנות המשכילית בניגוד לדרשנות ולדרשות הסוטות מהבנת הטקסט לפי פשוטו של מקרא. אמנם הוא מזכיר אפשרות של פנייה לפרד"ס "למצוא דברי חפץ", אך למרות זאת "דרך פשוטה תהיה מגמת פניכם" (עמ' נח). מעל לכול הוא מתרה בחבריו, "אל תשכחו כי ראשית כל דעת היא דעת דרכי הלשון ואופן חבור המאמרים מחלקי הדבור השונים, אשר החכמה הזאת בשם דקדוק תקרא". זו גישה משכילית מובהקת. הכותב מטיף להקפדה על הלשון והמליצה בדרכו של "נפתלי הנוטן אמרי שפר, ושאר המליצים נושאי כליו" (עמ' נח), והכוונה לנפתלי הירץ ויזל, ממשכילי ברלין הראשונים.⁵³ שוב ושוב אנו נוכחים כי כתב עת זה ינק ממקורותיה של ההשכלה הברלינית.

מגמות ההשכלה

בדרכי המאסף הראשון ביקשו משכילי אמסטרדם לתרגם לעברית פרוזה מספרות לועזית, כגון התרגום של סיפור מוסרי מאת לה פונטיין שראינו לעיל, ועיבודים-תרגומים אחרים, במטרה להראות יפהותו של יפת באוהלי שם. הדגשת המוסר נראית מעל דפי בכורי תועלת כפי שנראתה מעל דפי המאסף.

מה אין בחוברת?

בהשוואה לכתבי העת העבריים האחרים, איננו מוצאים בבכורי תועלת מאמרי לשון או מאמרים במקרא ובפרשנות המקרא. אנשי הקבוצה אמנם למדו יחד לשון, מקרא ומשנה, אך לא היו מומחים לנושאים

מגמת מפעלותיה, ותכלית מעבדיה איה דרכה? גם תספר ראשי הקרות אשר מצאנה, מים שתולה כעץ רענן על יבלי מים, למען רבות תורה וחכמה בקרב עדת ישרון". בגב השער נדפס מוטו, ואחריו הטקסט. המוטו: "כחצים ביד-גבור, כן בני הנעורים: / אשרי הגבר אשר מלא את אשפתו מהם. / תהלות קכ"ז, ד', ה'".⁴⁷

דרך זו של הדפסת המאמר רומזת לאפשרות שהחלק הזה נדפס בנפרד כחוברת לעצמה או שנועד להידפס גם כחוברת נפרדת. ואכן, בספרייה הלאומית בירושלים נמצא עותק חלקי של המאמר המודפס: השער והמוטו ואחריהם מעמ' קמג ואילך, ובו כלולים דפי כתב יד של מולדר, דף כתוב מול דף מודפס, אשר כנראה "הכין קונטרס חדש על מהות החברה" (מתוך קטלוג הספרייה).⁴⁸ כתב היד מתחיל: "אחי ורעי! אלופי ומיודעי! מאז ומקדם היתה זאת בישראל ובכל לאם ולאם אשר שביב החכמה נגע בלבבם וקרני שמש התבונה האירו חשכם..." לאחר עמ' קנב צורף המבוא, מאמר העורך, בן ארבעה עמודים, הנמצא בראש החוברת המודפסת.

כמו הרצאות אחרות שנדפסו כמאמרים בכתב העת, גם זו כתובה כהכללות על חובות האדם, ובמיוחד חובות הצעירים, ללמוד דעת, כדי שיוכלו "לבוא אל נחלת האמונה והדעות". המחבר מסביר את המונחים 'אמונה' כ-Religio, ו'דעות' כ-Scientiae, בעקבות נפתלי הירץ ויזל בספרו **דברי שלום ואמת** (עמ' קלו) דהיינו, תורת ה' ותורת האדם, בלשונו של ויזל.⁴⁹

התכלית המשתמעת "מכל למוד והגיון" היא "לפתח השכל אשר נטע ה' בקרבנו" כדי להתגבר על הבערות, הפתיות, והסכלות ולהעניק לשכל "ידיעות נשגבות ורעיונות נעלות ורמות" שאינן נחלתו של האדם הפרימיטיבי ("פרא אדם"). כדי להשיג תכלית נשגבה זו, יש להגות "יומם ולילה בספרי תורה וחכמה", כלומר, שילוב שתי הישיות, אמונה וחכמה, שהטיפה לה ההשכלה המתונה. כאן משמיע מולדר את הטענה המשכילית המתבקשת, כי "אלהים נטע בשכל האדם (ובו מקום מושב נשמתו)" את הדחף לנוע ולחפש תשובות לשאלות נשגבות שלא נודעו עד כה. מולדר, כמשכיל, מחשיב מאוד את שכלו של האדם עד כי הוא קובע בו את מקום הנשמה (עמ' קלו).

אך ככל שגדל הצורך להשיג חכמות וידיעות, כאמור, גדול יותר הצורך, לדברי מולדר, "ונועלה ממנו כפלים לתושיה" "לנחל אמונה ולהשריש לקחה על תלמי לבנו" (עמ' קלח). כאן התלבט מולדר בסדר הקדימויות, כוויזל, שאף הוא טען כי לתורת ה' קדימות בחשיבות.⁵⁰ את הצרכים הללו יש למלא בנעוריו של הלומד, שאז יכולת הקליטה טובה ביותר. אולם מולדר מבחין בתופעות המתנגדות לחינוך לאמונה בגיל צעיר מתוך הדרישה להדגיש את לימודי החול: "ימלאו כרשם חצי היום בלשון צרפת, אשכנזי ונירלנדי, בחכמת עגב ונבל שחוק ורקוד" וגם "חכמות נשגבות" (עמ' קמא), ואם לא ילמדו את יסודי הדת בנעוריהם ("לדעת מי אלהים, מי בוראנו, מי מחוללנו [...] למה נברא, למה נחיה"), כי אז בבגרותם יחסר להם היסוד לידיעת היהדות הנכונה והכרתה. המחבר מבחין בהישגים מרשימים של הצעירים בלימודי המדעים, ואולם "אל האמונה, אל דת אבותינו, מורשה קהלת-יעקב, לא הביטו". ולא זו בלבד, אלא ש"בדרכי לשוננו הקדושה אשוריהם לא פלסו". מסקנתו: "נפלה גפן ישראל [...] שכולה וגלמודה ישבה שפת עבר, באין דורש ואין מבקש לה, נדדה אם הלשונות ואין איש מחזיקה [...] גם זקנים וישישים, אשר בשם ישראל יכנו, בהתאספם להגות במשנה ותלמוד, בוו ללשון אבותיהם, לעגו לה [...] והיה כי

(להלן: לחובר, **תולדות הספרות העברית**); ח"ג שפירא, **תולדות הספרות העברית החדשה**, רמת גן תשכ"ז; מהד' מקורית תרצ"ט, עמ' 564-555 (בעיקר על מולדר ויצירתו).

6 מ' גלבוש, לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 71.

7 כפי שצינתי במבוא למונוגרפיה על **בכורי העתים**, **בכורי העתים**, מפתח, עמ' 19-21. וכן ראו י' קלוזנר, **היסטוריה של הספרות העברית החדשה**, ירושלים תש"ך, א, עמ' 279; ר' פאהן, "פרקי השכלה", **כתיב ראובן פאהן**, סטניסלבוב תרצ"ז, ב, עמ' 102-104; פ' לחובר, **תולדות הספרות העברית**, א, עמ' 130, 135; ב"צ כ"ץ, **רבנות, חסידות, השכלה**, תל-אביב תשי"ט, ב, עמ' 204; ש' ברנפלד, "הספרות העתית בלשון עברית", **השלה**, יז (תרס"ו-תרס"ח), עמ' 298. ברנהרד ואכשטיין פרסם מבוא ארוך על **בכורי העתים**, על עורכיו, על סופריו ועל רקע הופעתו. ראו B.d Wachstein, *Die hebräische Publizistik in Wien, Vienna 1930, I, p. XV* פרסם דוד זאמושץ שיר המהלל את תרומת המאסף וסופריו, ובהקדמה הוא מקשר בין **המאסף לבכורי העתים**: "עת נצני המאספים נראו שנית במחנה העברים בספרי בכורי עתים". כל שערי הבינה (שיר) / דוד זאמושץ. **בכורי העתים**, ח: 255-256. (תקפ"ח): "כל שערי הבינה/ במאספים נפתחו, בכל עבר ופנה/ ענביה פרחו. / מה דמו ונפלאו!"

8 *Ankündigung für Freunde der hebräischen Litteratur*, Berlin 1818. חוברת בת 15 עמ', כרוכה בסוף כרך א של **המאסף החדש** (1809) בעריכת שלום הכהן, בספריית המדינה בברלין. בתכניתי לפרסם על כך מאמר נפרד. הכרוז נדפס גם כמאמר **בידידיה** (בלא הדוגמאות בעברית): "*Ankündigung für Freunde der hebräischen Litteratur*," *Jedidja*, II, 1, 1, p. 117-122. ייתכן שהתכנית לא יצאה לפועל בגלל מותו של בישנטל, אחד משני החתומים על הכרוז, ב-27 בדצמבר 1818, כחצי שנה לאחר הופעת הכרוז (על פי נקרולוג שנדפס ב**שולמית**, כרך ה, חלק 2, גיליון 3 [1819-1818], עמ' 215-216. תודתי ליהונס ולנטין שוורץ שהכין עבודת דוקטור במרכז משה מנדלסון במוסדסם על העיתונות היהודית בגרמניה, על שהביא נקרולוג זה לידיעת).

9 "קול קורא", נדפס בספרו של א"מ הברמן, **מפרי העט והעת**, ירושלים תשמ"א, עמ' 47-50. הברמן לא ציין את המקור לפרסום זה. יעקב טורי דיווח אף הוא על ניסיונם של ירמיה היינמן ומשה בישנטל לעניין חותמים על אנתולוגיה של **המאסף המקורי**. ראו J. Toury, "Jewish Periodicals in Germany, 1817-1837," *Kesher*, 11 (1992), p. 11e.

10 פלאי, **שער להשכלה**, עמ' 203.

11 **המאסף מקיץ תקנ"ט לפ"ק פה קאסל**, כתב יד (1799) של כתב עת המצוי בספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בסטראסבורג, שעליו פרסם וולטר רול (Walter Röhl) מאמר. יש בכתב היד 64 עמ' בעברית + עמוד הערה בעברית 6 + עמודי הערות בגרמנית. ראו W. Röhl, "The Kassel 'Ha-Meassef' [?] An Unknown Contribution to the Haskalah", *The Jewish Response to German Culture*, Hanover & London, 1985, pp. 32-50.

12 כתב יד **המאסף נמצא בספריית הרוזנטליאנה באמסטרדם ומספרו** HS. 196 ROS: **כתר תורה המאסף דברי מליצה הגונים ועריבים ומשלי מוסר וספורים [ם] נחמדים שנאספו יחד**, קוברדן תקע"ה, [מאת מאיר דה וולפט (Meier de Wulft)]. וראה בספרי **השכלה ומודרניזם התחלות והמשכים: התקבלות ההשכלה המוקדמת במאה הי"ט ובשילהי התקופה**, בני ברק תשס"ח, פרק ד, עמ' 189-207.

13 Heigentlich, "Reflections", pp. 207-218.

14 פאולה טוינהאוסקינינג מסתמכת על מחקרו של J. Maarsen שבדק את ארכיון חברת תועלת בשנות העשרים של המאה הקודמת (מאז אבד הארכיון), וקובעת, טוינהאוסקינינג, "כתבי החברה האמסטרדמית, עמ' 218-219, את תחילת פעולת הקבוצה לשנת 1815. אולם בספריית רוזנטליאנה מצוי כתב יד

אלה, כשם שהיו המשכילים במרכז הברלינאי או האוסטרי. הם למדו בחברותא, אימצו את המתכונת הידועה והמקובלת בחוגי הלומדים, אך יישמו גישות מודרניות. אנשי הקבוצה ניסו ליצור בעברית שירים ופרוזה בלשון מקראית, ולהביע רעיונות על מצבו של האדם ותכונותיו ועל רעיונות כלליים ומושגי יסוד ביהדות. ראשי הקבוצה נראים בעלי חינוך רחב, והם יודעים לצטט מסנקה וממקורות היהדות. עם זאת מרחב היצירה שלהם הוגבל לטריטוריה של הקבוצה, אף כי הוזמן משתתף מלונדון.

חולשותיו של כתב העת נבעו ממהותו כביטאון המביא חיבורים שנכתבו לשם הקראה בציבור, שרווחות בהם פניות חוזרות ונשנות לחברי תועלת והתנצלויות הכותבים על שהעזו להעלות את הגיגיהם בכתב בפורום הנכבד הזה. המאמרים לא נערכו ממש. הם נועדו לשקף את חיי התרבות וההווי של האגודה. השירים היו בדרך כלל שירים לעת מצוא, שירי הזדמנות, שנשארו כך, ולא חרגו ממטרתם הראשונה וציוריהם הלשוניים הציגו קלישאות. הסיפורים הרחיקו לארצות רחוקות ולימי קדם, לשלטון המלך ולדמויות סטנדרטיות ששמות גיבוריהן חזרו והופיעו בספרות ההשכלה, כגון ברזילי, ידידיה. בכרך השתתפו 16 מחברים ונדפסו בו 27 פריטים שונים ב-152 עמוד.

סיכום

גם אם נניח כי כתב עת עברי זה היה מונח על שולחן העורך והמו"ל של **בכורי העתים** בעת שתכננו את השנתון אשר עמדו להוציא, ואף אם הושפעו משמו ומקריאתו של העורך להפיץ את "ראשית בכורי אדמתה לשוט בארץ ולהתהלך בה"⁵⁴ בווינה הייתה תפיסה אחרת לחלוטין של כתב עת. הייתה זו תפיסה מקצועית יותר מהגישה החובבנית של שמואל מולדר. וכמובן, הם פעלו במסגרת סביבה תרבותית שונה ופנו לקהל יעד שונה.

הערות

- 1 מתוך הקדמת העורך ל**בכורי תועלת**.
- 2 מאמר זה ממשיך את סדרת המונוגרפיות והמפתחות של כתבי העת של ההשכלה העברית על **המאסף**, כתב העת העברי הראשון (1811-1783) של ההשכלה העברית בגרמניה, על **בכורי העתים**, כתב העת העברי השני של ההשכלה העברית בגליציה, שיצא לאור בווינה (1820-1831), ועל **כרם חמד** (1833-1856), כתב העת לחכמת ישראל. ראו מ' פלאי, **שער להשכלה מפתח מוער להמאסף, כתב העת העברי הראשון**, ירושלים תשס"א (להלן: פלאי, **שער להשכלה**); הנ"ל, **בכורי העתים - ביכורי ההשכלה: מפתח מוער לבכורי העתים, כתבי-העת של ההשכלה בגליציה**, ירושלים תשס"ה (להלן: פלאי, **בכורי העתים, מפתח**); הנ"ל, **כרם חמד - חכמת ישראל היא 'יבנה החדשה': מפתח מוער ל כרם חמד, כתבי-העת העברי של ההשכלה בגליציה ובאיטליה (תקצ"ג-תרט"ו)**, ירושלים תשס"ט.
- 3 על זיקת ההשכלה בהולנד להשכלת ברלין כתב F.P. Heigentlich, "Reflections on the Relationship between the Dutch *Haskalah* and the German *Haskalah*", *Dutch Jewish History: Proceedings of the Symposium on the History of the Jews in the Netherland*, Tel Aviv 1982, pp.207-218 (להלן: "Reflections", Heigentlich).
- 4 פ' טוינהאוסקינינג, "כתבי החברה האמסטרדמית 'תועלת' וההשכלה בגרמניה", **מחקרים על תולדות יהודי הולנד**, ירושלים תשמ"ח, ה, עמ' 217-271 (להלן: טוינהאוסקינינג, "כתבי החברה האמסטרדמית").
- 5 פ' לחובר, **תולדות הספרות העברית החדשה**, תל-אביב תרפ"ח, א, עמ' 137

- 29 "שיר תהלה לעזיאל הנער בהיותו בן י"ג שנה" [שיר] / חיים הורוויץ. **בכורי תועלת**: [א]-ג. תק"פ.
- 30 "קינה שפך לבי" [שיר קינה] / יונה הענא בנימינס. **בכורי תועלת**: [קיא]-קיד. תק"פ.
- 31 "קינת ישרון על מות בת עצר המלך בְּטַנְיָא" [שיר] / חיים הורוויץ. **בכורי תועלת**: [לג]-לו. תק"פ.
- 32 "תהלת ה' ומעוז נפלאותיו לבני אדם. מבוא" [הגיגים ושיר] / שמואל מולדר. **בכורי תועלת**: [לז]-נ"ה. תק"פ.
- 33 ראו בספרי פלאי, **דור המאספים** עמ' 55-57.
- 34 "טוב אֶרֶךְ אַפְיָם מִגְבוּר וּמְשַׁל בְּרוּחוֹ מִלְכָּד עִיר – משל מוסר" [סיפור משלוני] / דוד ליסויער. **בכורי תועלת**: [קלא]-קלב. תק"פ.
- 35 ראו פרק ג על המשל בספרי פלאי, **דור המאספים**, עמ' 99-127.
- 36 "ההלום" [סיפור] / יאקב מארקס [מעבד]. **בכורי תועלת**: [קכט]-קל. תק"פ.
- 37 F.A. Krummacher, *Parables by F[riedrich] A[dolf] Krummacher*, A. M. tr. from the German by Professor J.H. Agnew, Philadelphia 1841, No. 151, pp. 285–287.
- 38 "שְׁמֵר תָּם וְרָאָה יִשָּׂר כִּי אַחֲרֵית לַאִישׁ שְׁלוֹם" [סיפור מוסר] / שואל קאסטר [מעבד]. **בכורי תועלת**: [סו]-פא. תק"פ.
- 39 **קהלת מוסר** [1750], עמ' 3. עותק של הגיליון הראשון (כולל שירים א-ג), מצוי במוזיאון הבריטי, מס' B. 23 1940. העותק השני, הכולל גם את גיליון ב, ובו גם הפרקים ד-ו, מצוי בספריית האוניברסיטה של לייפציג, וצילומו נמצא בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים, מס' אינ' 2 I/249. ראו M. Pelli, *The Age of Haskalah*, Lanham 2006, וכן בספרי פלאי, **דור המאספים**, עמ' 180-181, הערה 9.
- 40 "רכסי בני איש וקנאתם" [מבוא לסיפור] / [אלכסנדר טל]. **בכורי תועלת**: [פכ]-פט. תק"פ.
- 41 "רכסי בני איש וקנאתם יספר על דרך ההוה" [דרמה פיוטית ואפילוג] / אלכסנדר טל. **בכורי תועלת**: [צ]-קי. תק"פ.
- 42 "דברי מוסר השכל על גדל יקרת לב טהור ורוח נכון בקרב אדם" [דרשת מוסר] / משה לאהנשטיין. **בכורי תועלת**: [יד]-לב. תק"פ.
- 43 "רעיוני מחקר על שלשה עמודי עולם, האמת, הדיו, האמת, והשלום" [דרשת מוסר] / זלמן הארטאנה. **בכורי תועלת**: [קיו]-קכח. תק"פ.
- 44 [דיון בלוגיקה, בשאלת האמת ובנושא "אחרי רבים להטות"] / אהרן בן וואלף האללי. **המאסף**, ה: שז-שיב. תמוז, תקמ"ט.
- 45 בהקדמה ל**שמונה פרקים** לרמב"ם, ניו יורק תרע"ב, מהד' יוסף יצחק בן צבי גארפינקל, עמ' 6: "ושמע האמת ממי שאמרו"; וכן: **שמונה פרקים לרמב"ם**, הקדמת מסכת אבות, ירושלים תשל"ב, עמ' ז: "ושמע האמת ממי שאמרה". בין המשכילים המביאים אימרה זו: יצחק אייכל **בהמאסף**, א (תקמ"ד), עמ' כח; חדל"ע [חברת דורשי לשון עבר], **בהמאסף**, א (תקמ"ד), עמ' טז; ד"ש, **בהמאסף**, ו (תק"ן), עמ' נו; מ-ס [מאיר סעמניץ], "הערה", **המאסף**, ז (א, תקנ"ד), עמ' כח: "קבלו האמת ממי שאמרו". וולפסון עצמו נדרש לאימרה זו (ראו תשובה להכותב מוהרר בערל נר"ו בעיר ווין [להגנה על "שיחה בארץ החיים", דרכו של **המאסף** ודרישות המשכילים לתיקונים, כגון בדבר הלנת המתים] / אהרן וואלפסאנה. **המאסף**, ז: שנה. תקנ"ז, בהערה: "רבותינו חכמי התלמוד אהבו האמת במאוד, וקבלוה ממי שאמרה").
- 46 "בן פרת עלי עין מחברת מודעת עלימה הטבעו אדני חברת **תועלת** [...] [שער] / [שמואל מולדר]. **בכורי תועלת**: [קלג]. תק"פ; [בן פרת עלי עין] [הגות] / [שמואל מולדר]. **בכורי תועלת**: [קלה]-קנ. תק"פ.
- 47 המשך הפסוק בתהלים: "לא ייבשו כיידיברו את אויביים בשער". האם רומז מולדר על התנגדות כלשהי לתועלת?
- 48 **בן פרת עלי עין מחברת מודעת עלימה הטבעו אדני חברת תועלת**, אמשטרדם, תק"פ, עמ' קמג-קנב + 4 עמודי המבוא. ברישום: "העמ' קמ"ג ואילך לקוחים מתוך הקובץ 'בכורי תועלת' ואליהם מצורפים דפים בכ"י מאת שמואל מולדר שהכין קונטרס חדש על מהות החברה". מספר קטלוגי: R8 — **המאספים**.)
- של שמואל מולדר בשם "קצור רשומי האסיפות לחברת תועלת כולל ראשי הקורות אשר מצאוה מן י"ח אייר תקע"ד עד כד ניסן תקע"ח לפ"ק חג תקופת שנה השלישי להקימתה", שמספרו HS.ROS 354.
- 15 **קצור רשומי האסיפות לחברת תועלת כולל מכתיה ומלדתיה וראשי הקורות אשר מצאוה מן כ"א אייר תקע"ו עד י"ח אייר תקע"ז חג תקופת שנה השניה להקימתה חברו סופר הראשון להחברה, אמשטרדם תקע"ז. מספרי העמודים המופיעים בגוף הטקסט בסוגריים מתייחסים למראה מקום שהוזכר בהערה סמוכה.**
- 16 מבוא [הקדמת העורכים לכרך **בכורי תועלת**] / שמואל מולדר, משה לאהנשטיין, אלכסנדר טל. **בכורי תועלת** 3-6; עמודים לא ממוספרים]. תק"פ. הציטטה בעמ' 4].
- 17 "בכורי תועלת חיבור כולל שירים, מאמרים למודים, ומכתבים אשר נחברו ונאספו יחד על ידי אנשי חברת **תועלת**" [שער לכרך **בכורי תועלת**] / [המערכת]. **בכורי תועלת**: בראש כרך א. תק"פ.
- 18 ג' קרסל, **לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, מרחביה תשכ"ז, ב, עמ' 324-323.
- 19 שמואל בן כ"ה עזריאל לבית מולדר, **ברוריא בת ר' חנינא בן תרדיון**, אמשטרדם תרי"ט, מהדורה תנינא.
- 20 כגון **משכיל שיר ידידת**, אמשטרדם תקפ"ג.
- 21 **בכורי חנוך**, אמשטרדם 1809. הודעות על הקמת החברה נדפסו **בהמאסף**: מכתב מן חברת חנוך לנער [...] באמסטערדאם [הודעה על הקמת חברת חנוך לנער בתקס"ח, הפועלת לקידום החינוך היהודי באמשטרדם ולתרגום התנ"ך] / משה לעמאנס. **המאסף**, ח: קפ"ח-ק"צ. ניסן, תקס"ט; מודעת בעלי חברת חנוך לנער באמסטערדאם [הקדמה לספר **בכורי חנוך** בדבר תיקונים בחינוך] (ענינים שונים) / ז'..... **המאסף**, ח: רפכ-רפו. תמוז, תקס"ט. ראו מאמרו של י' מכמ"מ-מלקמן, "בכורי חנוך", **לשונונו לעם**, יז, ג (תשכ"ו), עמ' 76-90; יח, ד-ה (תשכ"ז), עמ' 120-135; נדפס מחדש בי' מכמ"מ, **מכמני יוסף: עיונים בתולדות יהודי הולנד וספרותם**, מבחר ממחקריו של יוסף מכמ"מ בהגיעו לגבורות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 215-228.
- 22 יעקב טורי מעיר כי **בכורי תועלת** היה "מעין המשך ל'מאסף' שנסגר בגרמניה ומעין חלוץ ל'ביכורי העתים' של וינה". הוא גם מזכיר אפשרות של זיקה לשמו של השנתון **בכורי העתים** שיצא בווינה חצי שנה אחריו. ראו י' טורי, "ראשית העתונות היהודית בהולנד", בתוך: ע"צ מלמד (עורך), **ספר זכרון לבנימין דה'פריס: קובץ מחקרים של תלמידיו וחבריו**, ירושלים תשכ"ט, עמ' 327. כתב עת אחר שיצא לאור באמסטערדם בשנת תר"ד (1843) נשא אף הוא את השם "בכורי": **בכורי השנה**.
- 23 **נחל הבשור** [תכניתו וייעודו של **המאסף**] / איצק אייכל ואחרים. **נחל הבשור**: א-טו. כרוך בראש **המאסף**, א. תקמ"ד; דברי אגרת ע"ד [על דבר] הוצאת **המאסף** [שנכתבה לשלמה פאפנהיים] / שלום הכהן. **המאסף**, ח: לו-לח. חשוון, תקס"ט. הציטטה בעמ' לו-לו.
- 24 ראו י' קלצקין, **אוצר המונחים הפילוסופיים**, ברלין תרצ"ד, ד, עמ' 184: "תועלת: יתרון, הנאה"; עמ' 188: "תושיה: הכרה אמיתית, פלוסופיה אמיתית, מתפיסיקה". השוו לא' אבן שושן, **המילון החדש**, ירושלים תשל"ז, ז, עמ' 2833: "תועלת: דבר שיש בו כדי להועיל, יתרון, רוח, תכלית שמושית"; עמ' 2837: "תושיה: עצה, חכמה; בספרות המחקר: חכמה עליונה, פילוסופיה".
- 25 "נאם חברת תועלת ביום שלחה ראשית בכורי אדמתה לטוט בארץ ולהתהלך בה" [שיר] / שמואל מולדר. **בכורי תועלת**: קנ-קנב. תק"פ.
- 26 **בכורי תועלת** (תק"פ), עמ' ד-ו.
- 27 "שיר נאה על מדת התנופה" [שיר] / שלמה במהור"ר יואל ז"ל מדובנא". **בכורי תועלת**: [קטון]. תק"פ.
- 28 ראו **המאסף**, א (תקמ"ד), עמ' מח, ועיינו בספרי **דור המאספים בשחר ההשכלה: תרומתם של סופרי המאסף, כתביה העברי הראשון, לסיפורת השכלה העברית בראשיתה**, בני ברק תשס"א, עמ' 40 (להלן: פלאי, **דור המאספים**).

- 52 "מכתבים – שלום רב לבעלי חברת תועלת [מכתב] / פלאי". **בכורי תועלת**:
[נו]-נט. תק"פ. והשוו להמאסף, ג (תקמ"ו), עמ' רי-ריא. פ' טוינהאוט-קינינג
משערת שהמחבר הוא דוד ליסויער במאמרה "כתבי החברה האמסטרדמית",
עמ' 254-255.
- 53 הרמיזה לווזל שחיבר את אמרי שפר: **ביאור על ספר בראשית**, ליק 1868,
מהדורת מקיצי נרדמים.
- 54 **בכורי תועלת**, עמ' קג.
- 49 נ"ה ויזל, **דברי שלום ואמת**, ברלין 1782, א, עמ' 5, לא ממוספר.
- 50 שם: "אעפ"י שחקי האלהים ותורתיו נעלים מאד מתורת האדם, הם קשורים
ודבוקים בה, ובמקום שתכלה תורת האדם, תתחיל התורה האלהית".
- 51 "תולדות החכם ר' איצק אייכל ז"ל", נוספות לספר **המאסף** לשנת תקמ"ד
בהוצאת לטריס, וינה תרכ"ב, עמ' מו-מז. י"ל בן-זאב, "הצעה", **אוצר
השרשים**, וינה תקס"ז, א, עמ' 17-18 (מספור העמודים שלי). וראו הדיון
בספרי, פלאי, **דור המאספים**, עמ' 183-184.